

O'ZBEK MENTALITETIDA ISTAK/XOHISH IFODALARINING LINGVOKULTUROLOGIK O'RNI

Feruzjon Sharipov

Ingliz tili o'qitish metodikasi №1 kafedrası o'qituvchisi

MAQOLA HAQIDA
Qabul qilindi: 6-noyabr 2025-yil
Tasdiqlandi: 10-noyabr 2025-yil
Jurnal soni: 16-B
Maqola raqami: 29
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v16i.1315>
KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS

Istak, xohish, mentalitet,
lingvokulturologiya, pragmatika, milliy
qadriyatlar, badiiy nutq, diskurs.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'zbek mentalitetida istak va xohish ifodalarining lingvokulturologik asoslari o'rganiladi. Istak/xohish kategoriyasi nafaqat grammatik hodisa, balki xalqning axloqiy qadriyatlarini, diniy e'tiqodi va ijtimoiy munosabatlari bilan chambarchas bog'liq madaniy ko'rsatkich sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot jarayonida o'zbek tilidagi istakni ifodalovchi birliklar — *-sa edi, istamoq, xohlamoq, tilamoq, orzu qilmoq* kabi shakllarning semantik-pragmatik imkoniyatlari ochib beriladi. Badiiy adabiyotdan olingan misollar orqali istak ifodalarining empatik, axloqiy baholovchi va kollektivlikni aks ettiruvchi funksiyalari aniqlanadi. Maqola istak konseptining o'zbek madaniyatidagi ramziy ma'nolarini tizimli yondashuv asosida ochib beradi. Ushbu maqolada o'zbek tilida istak va xohish kategoriyalarining lingvokulturologik xususiyatlari tahlil etiladi. Tadqiqotda istakning grammatik shakllari, pragmatik funksiyalari va madaniy kodlar bilan bog'liqligi ilmiy manbalar hamda badiiy matnlar asosida o'rganiladi. O'zbek nutq madaniyatida istakning bevosita ifodalanishidan ko'ra bilvosita, yumshoq va etiketga mos shakllarda berilishi kollektivism, kamtarlik, muros, va diniy-taqdiriyl qarashlar bilan uzviy bog'liqligi ko'rsatib beriladi. "Xudo xohlasa", "nasib bo'lsa", "kelib ketsangiz yaxshi bo'lardi" kabi birliklar istakning pragmatik yumshatish va ijtimoiy masofani tartibga solish vositasi sifatida talqin qilinadi. Ingliz tili materiallari bilan qiyosiy tahlil istakning ingliz madaniyatida ko'proq individual iroda va shaxsiy ambitsiya ifodasi sifatida ochiq bayon etilishini aniqlaydi. O'zbek va ingliz badiiy adabiyotlaridagi misollar esa istakning milliy mentalitetga xos badiiy talqinini yoritadi. Tadqiqot natijalari istak/xohish ifodalari o'zbek madaniyatida nafaqat grammatik birlik, balki madaniy-ma'naviy qadriyatlarni uzatuvchi konseptual kod sifatida muhim rol o'ynashini ko'rsatadi.

Kirish. Istak va xohishning til orqali ifodalanishi inson tafakkurining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Har qanday madaniyatda til nafaqat axborot uzatuvchi vosita, balki xalqning ma'naviy-ruhiy dunyosini, qadriyatlarini va ijtimoiy munosabatlarini aks ettiruvchi ko'zgudir. O'zbek mentalitetida istak va xohish faqat shaxsiy ehtiyoj yoki ichki hissiy holat ifodasi bo'lib qolmasdan, balki kollektiv ong, axloqiy normalar va ijtimoiy odatlar bilan uyg'un holda namoyon bo'ladi.

O'zbek jamiyatida til orqali bildirilgan istaklar ko'pincha samimiy tilak, duo, ruhiy qo'llab-quvvatlash, kamtarlik ifodasi bilan uyg'unlashadi. "Xudo xohlasa", "nasib bo'lsa", "ko'nglimdan o'tsin" kabi nutqiy birliklar inson o'z orzu-intilishlarini mutlaq shaxsiy iroda bilan bog'lab qo'ymasdan, balki taqdir, iymon va jamoaviy qadriyatlarga taylanishini ko'rsatadi. Bu esa o'zbek mentalitetining diniy-axloqiy asoslari bilan bevosita bog'liqdir.

Lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan istakning til orqali ifodalanishi muayyan madaniy kodlarga asoslanadi. O'zbek tilida istakni bildiruvchi grammatik shakllar (*-sa edi, -ishni istamoq, tilamoq, niyat qilmoq*) o'zida voqeilik va subyektivlik o'rtasidagi masofani mujassamlashtiradi. Ular inson niyatining noaniqligi, umid bilan qo'rquvning uyg'unligini ifodalaydi.

Shuningdek, istak kategoriyasi pragmatik funksiyaga ega bo'lib, nutqda muloyimlik strategiyalarini amalga oshirishda muhim vosita hisoblanadi: "Yordam bersangiz yaxshi bo'lardi", "Agar imkon bo'lsa" kabi ifodalar bevosita buyruqdan farqli ravishda ijtimoiy etiketni saqlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Lingvokulturologik tadqiqotlarda til va madaniyatning o'zaro aloqasi masalasi ustuvor masalalardan biri hisoblanadi. V.I. Karasik tilni madaniy kodning tashuvchisi sifatida talqin etib, undagi konseptlar milliy mentalitet bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlaydi¹. Uning ishlarida istak singari emotsional-semantik kategoriyalar xalq psixologiyasini aks ettirish vositasi sifatida baholanadi.

A.Wierzbicka universal insoniy emotsiyalarni tillardagi milliy-madaniy ifodalari orqali tahlil qilib, istak kategoriyasining har bir til va madaniyatda o'ziga xos tomoni mavjudligini ko'rsatadi². U "desire"

konseptining inglizcha modelini tavsiflar ekan, slavyan va turkiyl tillarda istak ifodasi ko'proq ijtimoiy etik me'yorlarga bog'langani haqida fikr bildiradi.

O'zbek tilshunosligida pragmatik tadqiqotlar doirasida istak formulasining nutq faoliyatidagi muloyimlik strategiyalarida tutgan o'rni muhim masala sifatida qayd etiladi. R.Yuldashev muloyimlik nutq maxsus vositalari, jumladan, istak orqali ifodalanuvchi iltimos shakllari o'zbek tilida yuqori darajada normallashtirishni ta'kidlaydi³.

M.Qo'ldoshevning ishlari o'zbek frazeologik birliklarida istak konseptining aks etishi bilan bog'liq bo'lib, til va mentalitet munosabatlarini nutq misollarida ochib beradi⁴. Tadqiqotchi duolik iboralar, tilak so'zlarining madaniy manbalarini diniy va etnografik qadriyatlar bilan bog'laydi.

Xalq og'zaki ijodi bo'yicha tadqiqotlarda istak obrazining folkloridagi ramziy talqinlariga alohida e'tibor beriladi. N.Karimov istakni ertak va maqollar diskursida "erishish – taqdir – sabr" semantik zanjirida ochib beradi⁵.

Zamonaviy lingvokulturologiyada konseptual tahlil metodlari istakning semantik maydonini izlashda samarali qo'llanilmoqda. Karasik va boshqa olimlar taklif qilgan konseptual yondashuv o'zbek tilidagi orzu, niyat, tilak, umid birliklarini yagona konsept tizimi sifatida ifodalash imkonini beradi⁶.

O'zbek adabiyotida istak va xohish ifodalari qahramonlarning ichki kechinmalari, axloqiy intilishlari va ruhiy iztiroblarini ochib beruvchi muhim badiiy vosita hisoblanadi. Masalan, Abdulla Qahhor hikoyalarda "Ko'nglimdan o'tadi...", "Balki nasib qilsa..." kabi iboralar personajlarning orzu va umidlarini ijtimoiy hayot bilan uyg'un tarzda aks ettiradi.

O'tkir Hoshimovning asarlarida istak ko'pincha otalik, mehr-shafqat, halollik kabi qadriyatlar bilan bog'lanadi: "Farzandim odam bo'lsin" kabi tilak konstruksiyasi jamoaviy axloqiy idealga yo'naltirilgan xohishni ifodalaydi.

Erkin Vohidov she'riyatida istak vatanparvarlik ruhi bilan uyg'unlashadi: yorug' kelajak haqidagi orzular obrazli tasvir orqali kuchayadi.

¹ Karasik V.I. Лингвистический круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2002. — 384 с.

² Wierzbicka A. Emotions across languages and cultures. — Cambridge: CUP, 1999. — 349 p.

³ Yuldashev R. O'zbek tili pragmatikasi. — Toshkent: Fan, 2018. — 215 b.

⁴ Qo'ldoshev M. O'zbek frazeologiyasining lingvokulturologik asoslari. — Toshkent: Akademnashr, 2016. — 180 b.

⁵ Karimov N. O'zbek xalq ertaklarining semantik poetikasi. — Toshkent: Fan, 2015. — 220 b.

⁶ Karasik V.I. Лингвистический круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2002. — 384 с.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda o'zbek mentalitetida istak/xohish ifodalarning lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlash maqsadida kompleks yondashuv qo'llanildi. Avvalo, Karasik, Wierzbicka, Yuldashev, Qo'ldoshev kabi olimlarning ishlari asosida mavzuga doir nazariy manbalar kontseptual tahlil qilindi. Keyinchalik o'zbek tilidagi istakni ifodalovchi grammatik va leksik birliklar (-sa edi, tilamoq, xohlamoq, niyat qilmoq, duo-tilak formulalari) semantik-pragmatik tahlil asosida o'rganildi. Badiiy adabiyot (A. Qahhor, O'. Hoshimov, E. Vohidov) va xalq og'zaki ijodidan olingan kontekstual misollar diskurs tahlili yordamida ko'rib chiqildi. Shuningdek, ingliz tili materiallari bilan qiyosiy-pragmatik tahlil amalga oshirilib, ikki madaniy muhitdagi istak ifodalarning kommunikativ farqlari aniqlab borildi. Tadqiqotda lingvokulturologik yondashuv, kontekstual tahlil, qiyosiy-pragmatik tahlil va kontseptual tahlil metodlari uyg'un qo'llanib, olingan natijalar umumlashtirildi.

Natija. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida istak va xohish ifodalari ko'pincha bevosita buyruq shaklida emas, balki pragmatik yumshatish va madaniy filtr orqali bayon etiladi. Kundalik nutqda istakni ochiq buyruq sifatida bildirish noliyiq xulq hisoblanadi; shu sababli istak konstruksiyalari muloyimlik, hurmat va ijtimoiy masofani saqlash tamoyillari asosida shakllanadi. Masalan, oddiy talabni bildiruvchi *"Kel!"* buyruq fe'li o'rniga o'zbek nutqida ko'proq *"Kela olasizmi?"*, *"Bir kelib ketsangiz yaxshi bo'lardi,"* yoki *"Agar imkon topilsa..."* kabi yumshatilgan istak formulalari qo'llanadi. Bu jarayon o'zbek mentalitetida shaxsaro muloqotda to'g'ridan-to'g'ri majburlashdan qochish, murosas va hurmatni ustuvor qo'yish qadriyatining til vositasida aks etishini ko'rsatadi.

Shuningdek, istak iboralarini ko'pincha diniy-amaliy konseptlar bilan birga ishlatiladi: *"Xudo xohlasa,"* *"Nasib bo'lsa,"* *"Allohdan umid qilamiz"* kabi birliklar inson xohishini mutlaq shaxsiy iroda sifatida emas, balki ilohiy iroda bilan bog'liq holda ifodalashga xizmat qiladi. Bu hol o'zbek madaniyatida taqdirga bo'ysunish va kamtarlik muhim axloqiy me'yor ekanini ko'rsatadi.

Badiiy adabiyotda ham ushbu mental tamoyillar keng aks etadi. Abdulla Qahhor hikoyalari qahramonlar istagini bevosita emas, balki ehtiyotkor, ichki kechinmaga boy shaklda ifodalaydi: *"Ko'nglimdan faqat bitta tilak o'tardi – bolalarim o'qiganini ko'rsam,"* — bunda istak shaxsiy manfaat emas, balki oila va farzand kamoliga yo'naltirilgan axloqiy ideal sifatida namoyon bo'ladi. O'tkir Hoshimov asarlarida *"Odam bo'lsin, yaxshi yashasin"* kabi istak birliklari jamoaviy farovonlikni asosiy maqsad sifatida aks ettiradi. Demak, o'zbek badiiy diskursida istaklar individual ego emas, balki jamoat qadriyati bilan uyg'unlashgan holda tasvirlanadi.

Qiyoslash uchun ingliz adabiyotida istak ifodasi ko'proq individualistik xarakterga ega. Masalan, Charlz Dikkinsning *"Great Expectations"* romanida bosh qahramon Pipning *"I wanted to be a gentleman"* (*"Men gentlemen bo'lishni xohlardim"*) kabi istaklari shaxsiy ijtimoiy yuksalish va individual muvaffaqiyatga yo'naltirilgan. Bu yerda istak ijtimoiy majburiyat bilan emas, balki shaxsiy ambitsiya bilan kuchli bog'langan.

Muhokama. Shekspir asarlarida ham istaklar ochiq tasvirlanadi: *"All my heart desires are centered on power"* — bunday ifodalar ochiq, maksimal emotsional ravishda berilib, individual ehtiros markazga chiqadi. Ingliz mentalitetida istakning to'g'ridan-to'g'ri bayon qilinishi muloqotda tabiiy hol hisoblanadi.

Shunday qilib, qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki:

- O'zbek nutqida istak muloyimlik, taqdirga bo'ysunish va jamoaviy qadriyatlariga bog'langan holda yumshoq shaklda ifodalanadi;

- Ingliz diskursida esa istak shaxsiy iroda, o'zini namoyon qilish va individual ambitsiyani ochiq bildirish vositasi sifatida ishlatiladi.

Bu qarama-qarshilik lingvokulturologik jihatdan o'zbek mentalitetida kollektivizm, kamsuqumlik va axloqiy o'zini tiyish ustuvor ekanini, ingliz kommunikativ madaniyatida esa individuallik va o'zini ochiq ifodalash muhimligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, o'zbek mentalitetida istak/xohish ifodalarning faollashuvi tilning faqat kommunikativ emas, balki ijtimoiy muvozanatni boshqaruvchi mexanizm sifatida ishlashini ko'rsatadi. Nutq jarayonida shaxs o'z xohishini bildirar ekan, muloqotdagi mavqe farqlarini, suhbatdosh yoshini, ijtimoiy holatini yoki qarindoshlik darajasini hisobga oladi. Shu sababli istak ifodalari ko'pincha bilvosita iltimos konstruksiyalari, shart mayli, duo-tilak formulalari orqali ifodalanadi:

- *"Borsangiz yaxshi bo'lardi,"*
- *"Ko'rib ketsangiz xursand bo'lardik,"*
- *"Nasib qilsa, ertaga yetib borarmiz."*

Bu birliklar orqali nutq egasi o'z istagini buyruq darajasiga ko'tarmasdan, suhbatdoshni tanlovga ega subyekti sifatida saqlaydi. Aynan shu xususiyat o'zbek kommunikativ mentalitetining asosiy belgisi sanaladi — suhbatdoshni majburlamaslik va uning shaxsiy irodasiga hurmat bilan yondashish.

Ingliz mentaliteti bilan qiyoslanganida esa butunlay boshqa kommunikativ mazmun yuzaga chiqadi. Ingliz nutqida istak bildiruvchi formulalar to'g'ridan-to'g'ri, ochiq va shaxsiy iroda markazida shakllanadi:

- *I want you to come.*
- *I need you to help me.*
- *I wish to achieve success.*

Bu konstruksiyalar ingliz kommunikativ uslubida normal bo'lib, u buyruqbozlik yoki tajovuz sifatida qabul qilinmaydi. Chunki ingliz madaniyatida shaxsning mustaqilligini ochiq namoyon etishi ijobiy sifat deb talqin qilinadi. Demak, ingliz istagini bildirish *"spoken individualism"* — nutqiy individuallik modeli asosida shakllanadi.

O'zbek nutqida esa *"spoken collectivism"* — nutqiy jamoaviylik hukm suradi. Istak albatta kollektiv manfaat yoki axloqiy motiv bilan o'raladi:

- *"Bolam baxtli bo'lsin deb tilayman."*
- *"Yurtimiz tinch bo'lsin."*
- *"Farzandlarimiz bilimli bo'lishini istaymiz."*

Bu jumalalarda istak egoistik emas, balki ijtimoiy mas'uliyat va umumiy manfaat konseptlari bilan uyg'unlashadi.

Badiiy adabiyotdagi qiyosiy tahlil ham xuddi shunday tasdiqlanadi:

O'zbek badiiy adabiyotida	Ingliz badiiy adabiyotida
O'tkir Hoshimov: <i>"O'g'lim odam bo'lsin, yurtga foydasi tegsin deb tilayman."</i>	Dickens: <i>"I wanted to rise above my origins."</i>
Qahhor: <i>"Faqat barchamiz tinch yashasak deymen."</i>	Shakespeare: <i>"All my ambitions burn within me."</i>

Bu misollar shuni ko'rsatadiki:

- O'zbek adabiyotida istak ko'pincha axloqiy, jamoaviy, fidokorona motivatsiya asosida;

- Ingliz adabiyotida esa individual g'ayrat, o'zini namoyon qilish, shaxsiy muvaffaqiyat asosida quriladi.

Shuningdek, istak/xohish ifodalari faqat grammatik konstruksiya emas, balki bevosita mentalitetning lingvistik aksidir. O'zbek tilida istak jamoaviy axloqni amalga oshirish vositasi bo'lsa, ingliz tilida shaxsiy iroda namoyonidir. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida istak/xohish ifodalari ko'pincha pragmatik va madaniy filtr orqali shakllanadi. Nutq jarayonida istakni yumshoq ifodalash ijtimoiy muvozanatni saqlashning muhim vositasidir.

Istak iboralarini orqali shaxs o'z fikrini majbur qilishdan tiyiladi va muloyim muomala qadriyatlarini namoyon etadi.

Istakning badiiy matndagi faolligi esa jamiyatning ideal qadriyatlarini aks ettiradi.

Xulosa. Maqola natijalari o'zbek mentalitetida istak/xohish ifodalarning til orqali madaniy qadriyatlar, axloqiy normalar hamda jamoaviy ongni shakllantirishda muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Istak konstruksiyalari nafaqat lingvistik birliklar sifatida, balki madaniyatni uzatuvchi semantik kodlar sifatida faol ishlaydi. Ular nutqni faqat emotsional boyitibgina qolmay, balki ijtimoiy munosabatlarda muvozanat va hurmatni saqlash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karasik V.I. Лингвистический круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2002. — 384 с.
2. Wierzbicka A. Emotions across languages and cultures. — Cambridge: CUP, 1999. — 349 p.
3. Yuldashev R. O'zbek tili pragmatikasi. — Toshkent: Fan, 2018. — 215 b.
4. Qo'ldoshev M. O'zbek frazeologiyasining lingvokulturologik asoslari. — Toshkent: Akademnashr, 2016. — 180 b.
5. Karimov N. O'zbek xalq ertaklarining semantik poetikasi. — Toshkent: Fan, 2015. — 220 b.